

УДК 94(47+57)«19»(092)Троцький
ББК 63.3(2)61-8Троцький

Андрій Мінаєв

Лев Троцький і «радянський термідор»

У даній статті автор досліджує історичні умови виникнення концепції «радянського термідору» та її еволюцію в другій половині 20-х – 30-х рр. на прикладі деяких робіт Лева Троцького.

Останній, програвши боротьбу за владу та опинившись у вигнанні за межами СРСР, поступово перетворив з'ясування причин перемоги сталінського угруповання на одну з головних цілей своїх теоретичних побудов, і сформулював доволі послідовну концепцію «радянського термідору». Попри певні суперечності, зумовлені поточною політичною кон'юнктурою, якою насичена його публіцистика, Лев Троцький зумів досягнути низки глибоких висновків щодо соціальної природи сталінізму як економічного та політичного ладу, причому деякі з цих висновків не втратили своєї актуальності досі.

Ключові слова: *Троцький, Сталін, революція, «радянський термідор», ВКП(б), більшовизм, Радянський Союз, бюрократія, «соціалізм в окремо взятій країні», «деформована робітнича держава».*

Значне місце у світовій (і, особливо, пострадянській) історіографії займає вивчення революційних рухів, у тому числі, закономірностей їхнього зародження, найвищого піднесення й, природно, занепаду. Майже впродовж двох століть своєрідним «еталоном» для всіх наступних революцій (а також, відповідно, для революціонерів та істориків) виступала Велика Французька буржуазна революція, визнана свого роду «класичною». Одним із важливих питань, поставлених даною революцією перед дослідниками революційної тематики, як і перед теоретиками та практиками революційних рухів, є питання термідоріанського перевороту й наступної «термідоріанської реакції». Як відомо, 9 термідора 1794 р. у результаті змови в середовищі правих

© Мінаєв А., 2016

Мінаєв Андрій В'ячеславович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

і лівих монтаньярів була повалена яacobінська диктатура у Франції, що являла собою час найвищого піднесення Великої Французької революції. Термідоріанський переворот, який розглядається істориками або як кінець революції в цілому, або як початок низхідного її етапу, був, по суті, переходом від яacobінської диктатури через режим Директорії до бонапартистського режиму Наполеона I. Терміни «термідоріанський переворот», «термідоріанська реакція» стали згодом загальними для позначення, по-перше, контрреволюційного режиму в «революційному одязі» (тобто, такого, що зберігає на якийсь час революційні риторичну й політичну форму правління), а, по-друге, падіння революційного уряду в результаті розколу й переродження в його лавах¹.

Чималий інтерес дана проблема викликала у представників російської революційно-демократичної й марксистської думки першої третини ХХ ст.². Особливої ж актуальності вона набула в середовищі більшовиків після закінчення Громадянської війни в Росії. Це цілком зрозуміло, адже аналогами французьких яacobінців, або ж, принаймні, їхніми історичними послідовниками в умовах революційної Росії вважали себе саме більшовики. Сумний приклад яacobінців, які зуміли придушити внутрішню контрреволюцію й відбити іноземну інтервенцію, однак не змогли впоратись зі змовою у власних лавах, не міг не враховуватися більшовиками, що діяли в подібній історичній ситуації. Саме в такий спосіб і постало питання щодо ймовірності встановлення «радянського термідору».

Мабуть, у найбільш сконцентрованому вигляді дану проблему сформулював один з більшовицьких лідерів К. Радек (часто цитований у цьому контексті самим Л. Троцьким), який писав в 20-х рр.: *«Термідоріанська небезпека в СРСР – це небезпека перемоги капіталізму не шляхом повалення влади робітників і селян збройною інтервенцією світової буржуазії й не шляхом повстання капіталістичних елементів, а через повільне сповзання радянської влади з рейок пролетарської політики на шлях дрібнобуржуазний. Називаючи цю небезпеку переродження термідоріанською, ніхто не має на увазі, що повинні повторитися ті ж самі події, які розігралися під час французької революції. Порівняння це підкреслює, що, як у*

французькій революції, сили, які зупинили її розвиток, вийшли з партії яacobінської, котра стояла на чолі революції, точнісінько так само в партії більшовицькій, що очолювала жовтневий переворот, можуть знайтися сили, які намагаються повернути колесо історії назад до капіталізму»³.

У практичній площині вперше питання ймовірності «радянського термідору» було поставлене в умовах згортання політики «воєнного комунізму» й запровадження НЕПу, сприйнятого деякими групами більшовиків досить болісно – як повернення усунутих Жовтневою революцією капіталістичних відносин. У ході внутрішньопартійної боротьби 20-х – 30-х рр. риторика «термідоріанської небезпеки» використовувалася ворогуючими угрупованнями у ВКП(б) для ідеологічного обґрунтування своїх владних претензій. Серед більшовицьких лідерів, які найглибше переймалися цим питанням, був Л. Д. Троцький, що став автором доволі послідовно розробленої концепції «радянського термідору».

Після утвердження сталінізму як ідеології радянського суспільства, що негативно позначилося, з-поміж іншого, і на розвитку суспільних наук, проблема «радянського термідору» надовго зникла з тематики наукових досліджень у СРСР. Водночас, за межами Радянського Союзу вивчення діяльності й теоретичної спадщини Л. Троцького породило цілий масив наукової й публіцистичної літератури⁴, у якій розглядалися, у тому числі, роботи останніх років його життя, присвячені переважно питанням еволюції соціально-економічного й політичного устрою СРСР. Насамперед, варто відзначити фундаментальну трилогію І. Дойчера⁵ (з якої донедавна російською мовою були видані лише частина другого й третій том⁶), присвячену дослідженню біографії Л. Троцького і його творчості.

У Радянському Союзі інтерес до даної проблеми знову відродився лише наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Для робіт цього періоду, як правило, характерним було поєднання обов'язкової критики Л. Троцького за «заперечення будь-яких позитивних завоювань СРСР», за «заклики до повстання робітників СРСР проти влади» з обережним визнанням очевидних заслуг теоретика у формуванні «антисталінського» напрямку марксизму⁷.

Доцільно відзначити, що політика «перебудови» у Радянському Союзі, яка спочатку інтерпретувалася її ініціаторами в дусі «відродження ідей і традицій Жовтня», а згодом сприймалася в суспільстві як горбачовський варіант «термідору»⁸, поставила на порядок денний наукових досліджень питання хронологічних рамок та етапів Жовтневої революції. Нерідко дане питання пов'язувалось із проблематикою «радянського термідору»⁹, що безпосередньо або опосередковано відсылало дослідників до відповідних розробок Троцького.

У середині 90-х рр. інтерес до теоретичної спадщини Л. Троцького в Росії та країнах СНД на певний час дещо посилювався внаслідок краху світової системи «реального соціалізму» і проведеної зусиллями ініціаторів ліберальних реформ реставрації відносин «дикого капіталізму». Наприклад, у листопаді 1994 р. в Москві відбулася міжнародна наукова конференція «Ідейна спадщина Троцького: історія, сучасність»¹⁰, на якій різними учасниками відзначалося, що *«неможливо зрозуміти сталінізм, не використовуючи метод Троцького як відправний елемент теоретичного аналізу»*, а також, що *«ліва опозиція на початку 20-х років і роботи Троцького являли собою єдиний в Росії тих часів марксистський напрям, який протипоставив сталінізму свою ідейну програму з усіх корінних питань світового революційного процесу й соціалістичного будівництва в СРСР»*¹¹.

Водночас, переважна більшість публікацій, присвячених даній проблематиці, виявилася в середині 90-х рр. витиснута з офіційних академічних видань у малотиражні журнали й збірники та Інтернет-видання, які видавалися групами вчених-марксистів (як, наприклад, російський суспільно-політичний й аналітичний журнал «Альтернативи» або ж російський науково-просвітницький журнал «Скепсис») чи політичними партіями (український теоретичний і суспільно-політичний журнал Соцпартії «Вибір» і т. ін.).

Варто додати, що в українському суспільстві спочатку в 2005-2006 рр., а згодом в 2014-2016 рр. відродження певного інтересу (правда не на науковому рівні, а на побутовому й рівні ЗМІ та соціальних мереж) до проблеми «термідоріанської реакції» як закономірного етапу будь-якого революційного

процесу, було викликано кризою очікувань, пов'язаних з відповідними революційними подіями та їх політичними й соціальними наслідками. Водночас, зростання суспільного інтересу до закономірностей розвитку революційного процесу аж ніяк не супроводжується (як можна було б припустити) збільшенням зацікавленості у переосмисленні теоретичних напрацювань Лева Троцького, мислителя, у фокусі інтелектуальної діяльності якого перебували значною мірою саме актуалізовані нині проблеми. Більше того, поодинокі спроби українських лівих активістів привернути увагу громадськості до цієї постаті переважно наражаються на силову відсіч з боку українських же правих радикалів¹².

Що ж до сучасної Росії, то там неосталіністська хвиля останніх років (часто напівофіційно підтримувана навіть на найвищому владному щаблі) не могла не витиснути і так не вельми глибокий інтерес до постаті і доробків Троцького практично у маргінес.

У цілому ж необхідно підкреслити, що теоретична спадщина Л. Троцького на пострадянському просторі (попри те, що впродовж 90-х – початку 2000-х рр. було видано чимало його робіт) є недостатньо осмисленою. Викликано це, головним чином, двома факторами.

По-перше, істотну роль відіграє певний стереотип мислення. Починаючи з кінця 20-х - 30-х рр. роботи Троцького і його послідовників були вилучені з переважної більшості бібліотечних фондів. До кінця 80-х рр. вони були недоступні не лише масовому читачеві, але й багатьом дослідникам. Як правомірно відзначав російський науковець О. Тарасов, навіть в академічних виданнях ідеї Троцького (зокрема, теорія «перманентної революції») абсолютно ненауково тлумачилися лише як «експорт революцій»¹³ та ін. Критика Троцьким сталінського режиму (власне концепція «радянського термідору») взагалі в радянський час практично не згадувалася. Фактично нерідко й сьогодні зберігається ситуація, про яку говорилося на вже згаданій науковій конференції в 1994 р.: «... серед науковців і політичних діячів продовжують панувати сталінські штампи, а те й пряма неправда щодо теоретичної й практичної діяльності Троцького»¹⁴.

По-друге, досить важливим є те, що критика Троцьким сталінізму носила лівомарксистський характер. Саме цією обставиною пояснюються два істотних моменти. Перший: дана критика була в дечому половинчастою й непослідовною (особливо щодо аналізу соціальної суті радянської держави). Другий: порівняно слабка обізнаність громадськості з концепцією Троцького обумовлена також тим, що після 1991 р. всі інші напрямки антитоталітарної критики, крім ліберального, фактично були вилучені з наукового й науково-публіцистичного обігу, найчастіше, з суто кон'юнктурних міркувань.

Таким чином, за влучним висловом російського дослідника М. Воейкова, *«для буржуазно-демократичних політологів і прокапіталістичних інтелектуалів Троцький – революціонер гірший за Леніна, охоплений своєю ідеєю світової революції, лівий радикал найкрутішого замісу. Природно, що представники цього табору здебільшого не тільки не вивчали робіт Троцького, але й «принципово» не бажають цього робити. Діячі протилежного табору... це з більшою люттю не сприймають Троцького й також «принципово» не хочуть його читати»*¹⁵.

Крім цього, варто пам'ятати, що багато теоретичних положень у троцькізмі диктувалися логікою внутрішньопартійної боротьби, і, відповідно, вимагає досить обережного підходу з боку дослідника. Зокрема, приймаючи, здебільшого, антибюрократичні пасажі Троцького, не слід забувати про те, що саме ним у роки Громадянської війни в Росії найповніше насаджувалися адміністрування, централізація апарату й той самий бюрократизм¹⁶. І в цьому плані не можна не погодитись з російським дослідником К. Ширинею, що *«Троцький, як ідеолог, політик й особистість, дійсно витканий з суперечностей»*¹⁷.

Втім, попри усвідомлення всіх цих труднощів, пов'язаних із неоднозначністю фігури самого Л. Троцького, цілком доцільно відзначити його як одного з найяскравіших теоретиків лівомарксистської критики сталінської моделі соціалізму. Названий вище К. Шириня небезпідставно відзначав, що *«Троцький – той діяч, що одним з перших у лавах комуністичного руху побачив початок хвороби бюрократизації й повів боротьбу проти Сталіна й сталінізму, що втілювали згубну для соціалізму тенденцію»*¹⁸.

Молдавський науковець Л. Мосіонжник взагалі вважає, що твори Троцького 30-х рр. займають місце у числі найкращих зразків політичного аналізу ХХ ст.¹⁹.

Поza будь-якими сумнівами, багато в чому саме Троцькому вдалося перенести спрямованість розчарувань ліводемократичної інтелігенції Заходу з безпосередньо «соціалізму» на більш вузький об'єкт – «сталінізм». До того ж, можна сміливо стверджувати, що певні аспекти теорії Троцького вплинули на так званий «антиавторитарний комунізм» – сукупність модних в 50-х – 60-х рр. ідейно-теоретичних новацій «нових лівих» (відомий російський соціолог-марксист Б.Кагарлицький взагалі висуває припущення, що саме з теоретичних напрацювань Троцького та його послідовників, які намагалися протистояти одночасно як соціал-демократії, так і комуністичним партіям, при цьому зберігаючи традиції класичного марксизму, власне й почався т.зв. «західний марксизм»²⁰).

Однак, звернімося до 20-х рр. минулого століття, коли примара термідоріанської загрози буквально нависала над більшовиками. Дана загроза розглядалася їхніми лідерами в двох можливих варіантах:

1) Крайнє загострення боротьби фракцій у партії з наступним можливим її розколом, що, безумовно, обеззброїло б ВКП(б) та радянський уряд перед імовірною змовою з боку контрреволюційних сил й/або іноземною інтервенцією.

Слід зазначити, що саме побоювання розколу викликало сумнозвісну резолюцію ЦК щодо заборони фракцій і міжфракційної боротьби, що створила передумови для встановлення в майбутньому єдиновладдя в партії. Острах можливого розколу ВКП(б) внаслідок загострення боротьби більшовицьких лідерів за владу читається між рядків відомого ленінського «Листа до з'їзду». Нарешті, необхідністю збереження єдності партійних лав в умовах ворожого зовнішнього оточення мотивувало розгром суперників угруповання Сталіна.

2) Переродження керівництва більшовицької партії та її «капітуляція» перед новою буржуазією внаслідок:

- бюрократизації апарату, його відриву як від трудящих мас у цілому, так і від рядових партійців зокрема;

- «буржуазного переродження» більшовизму в умовах НЕПу.

Власне, аналіз другого варіанту «термідоріанської» загрози й був найбільш розроблений у працях Л. Троцького.

Перед розглядом еволюції троцькістської концепції «радянського термідору» варто висловити одне застереження. Деякі дослідники (як російські, так і західні) часом схильні дещо штучно, як нам виявляється, дробити єдину концепцію на складові частини (наприклад, «радянський термідор», «радянський брюмер», «радянський бонапартизм»), вважаючи кожну з них ледь не окремим, нехай суперечливим, проте цілісним вченням. Так, наприклад, названий вище І. Дойчер стверджував, що в 1928 р. Троцький, усвідомивши подальшу неспроможність концепції «радянського термідору», практично від неї відмовився²¹. Схожої точки зору дотримувались радянські дослідники В. Козлов і А. Ненароков. Останні, зокрема, припускалися думки, що власне концепція «радянського термідору», як породження середини 20-х рр., уже в 1928-1929 р. змінилася ідеєю «радянського брюмера», а на початку 30-х рр. Троцьким був констатований «радянський бонапартизм» як доконаний факт, і, водночас, соціологічне визначення сталінського режиму²².

Дійсно, на різних етапах внутрішньопартійної боротьби, а потім і життя у вигнанні Л. Троцький у своїх працях по-різному вживав термін «термідор», часом доповнюючи його поняттями «брюмер» й/або «бонапартизм». Найчастіше (як, наприклад, у переписці 1928 р., у праці «Зраджена революція»), вони співіснують в одному тексті, доповнюючи й уточнюючи один одного. В інших роботах (як в останній праці Троцького «Сталін»), навпаки, терміни «брюмер», «бонапартизм» майже не згадуються. Поняття «термідор» пройшло в Троцького протягом півтори десятиліть значну трансформацію, що нерідко диктувалося тактичними міркуваннями, або необхідністю обґрунтування вибору тієї чи іншої моделі поведінки для троцькістської опозиції у швидкоплинних умовах радянської дійсності. Однак саме слово «термідор», як загальне, що позначає певний історичний процес, вживалося теоретиком найчастіше. Тому автор даної статті, безумовно погоджуючись із думками щодо внутрішньої суперечливості концепції

Л. Троцького, вважає, втім, можливим простежити її еволюцію як цілісної ідейної теорії протягом середини 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Отож, у статті вживатиметься термін «радянський термідор» у широкому його розумінні²³.

Зі значної за обсягом теоретичної спадщини Л. Троцького вважаємо за необхідне зупинитися насамперед на роботах «Новий курс»²⁴, «Сталінська школа фальсифікацій»²⁵, «Моє життя»²⁶, «Зраджена революція»²⁷ й «Сталін»²⁸, а також деяких документах 1928 р., які складають частину його епістолярної спадщини²⁹ та публіцистиці часів останньої еміграції, включеній до збірки «Антологія пізнього Троцького»³⁰, адже саме названі праці значною мірою дозволяють простежити розвиток троцькістської концепції «радянського термідору» в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

У січні 1924 р. Л. Троцький випустив брошуру «Новий курс» із викладом основних положень своєї платформи. Уже в даній роботі пролунали перші застереження щодо можливих перспектив майбутнього переродження більшовицької партії (щоправда, про «термідор» мова там ще не йшла, натомість проводились досить обережні паралелі з «переродженням» керівництва II Інтернаціоналу з революційної сили в реформістську³¹). Зокрема, стверджувалося наступне: *«Після завоювання влади починається швидкий ріст партії й навіть нездорове її розбухання. До неї, як до могутнього магніту, тяжіють не лише малосвідомі елементи трудящих, але і явно чужинні елементи: службисти, кар'єристи й політичні приживали. У цей досить хаотичний період партія зберігається як більшовицька партія тільки силою фактичної внутрішньої диктатури «старої гвардії», що перевірила себе через Жовтень»*³².

Троцький, відчуваючи дедалі сильніше відчуження з боку більшості в ЦК і Політбюро, намагався спертися на маси «партійного молодняку», тобто на тих, хто поповнив лави партії після Жовтневої революції. Він досить різко виступив із закликem демократизації внутрішньопартійного життя й уперше завдав удару по партійній бюрократії, одночасно намагаючись захиститися від справедливих звинувачень на свою адресу щодо персональної провини у насаджуванні адміністрування й централізму під час Громадянської війни: *«Бюрократичність – не випадкова риса окремих провінційних організацій, а за-*

гальне явище... Воно зовсім не є «пережитком» військового періоду, а являє собою результат перенесення на партію методів і прийомів адміністрування, накопичених саме протягом останніх років. Бюрократизм військового періоду, яких би в окремих випадках потворних форм він не набував, уявляється дитячим у порівнянні з нинішнім бюрократизмом, що склався в умовах мирного розвитку, коли партійний апарат, незважаючи на ідейний ріст партії, продовжував завзято думати й вирішувати за неї»³³. Троцький поставив риторичне запитання й сам спробував дати на нього відповідь: «Чи містить у собі бюрократизм небезпеку переродження чи ні? Було б сліпотою цю небезпеку заперечувати. Бюрократизація... погрожує відривом від маси, зосередженням усієї уваги на питаннях керування, відбору, переміщення, звуженням поля зору, послабленням революційного чуття...»³⁴.

Варто зауважити, що Троцький, правильно відзначаючи наслідки (бюрократизацію й самоізоляцію партапарату), проте, не цілком чітко усвідомлював причини даного явища, вважаючи його результатом різнорідності соціального складу партії, недостатньої кількості робітників у її керівництві, з одного боку, і слабким розвитком промисловості, з іншого. Так, у тій же роботі він відзначав, що «лише четверта частина (партійних лав – А. М.)... складається із пролетарів, що працюють за верстатом. Інакше кажучи, джерелом бюрократизму в партії є зростаюче пересування уваги й сил убік урядових апаратів й установ при недостатньо швидкому рості промисловості»³⁵. Логіка думок теоретика була досить простою й укладалася в рамки марксистського підходу, однак власне рецепт лікування від «хвороби бюрократизації» навряд чи можна вважати ефективним: за Троцьким, досить збільшити відсоток класово свідомих робітників у партії в цілому та її керівництві зокрема, а також усіляко розвивати промисловість аж до повного задоволення запитів населення, – і негативні явища зникнуть самі по собі. Подібне спрощення (свідоме або несвідоме, питання інше) у стилі класичного марксизму причин зростання «термідоріанської» загрози характерне й для подальших робіт теоретика. Як вірно відзначив з цього приводу відомий російський економіст-марксист А. Колганов, даний підхід Троцького, хоч і

був доволі точно виміряним з точки зору теорії соціалізму, однак при цьому не реалістичним практично в умовах Росії (де ні кількісно, ні якісно не існувало такого робітничого класу, який би міг виконати завдання, покладене на нього ідеологами «лівої опозиції»)»³⁶. Утім, за припущенням К. Ширині, саме таке, «вульгарно-класове» пояснення давало можливість Троцькому виступити проти керівництва ВКП(б), як, нібито, провідників впливу колишніх експлуататорських прошарків³⁷.

Цілком усвідомлюючи дві головні небезпеки як наслідки переродження партії (диктатура й розкол), Троцький, проте, вважав, що є можливість третього шляху, щоб уникнути даних небезпек: *«Для запобігання цього потрібно, щоб керівні партійні органи прислухалися до голосу широких партійних мас, не вважали будь-яку критику проявом фракційності й не штовхали... сумлінних і дисциплінованих партійців на шлях фракційності»*³⁸.

Безперечно, звинувачення в переродженні, бюрократизації партапарату, стало одним з найбільш істотних щодо сталінського керівництва ВКП(б). Крім нього, другим китом, на якому базувалася троцькістська концепція «радянського термідору», була критика теорії «соціалізму в окремо взятій країні», здійснювана з позицій ідеї «перманентної революції».

Нагадаємо: теорія «перманентної революції» Л. Троцького являла собою неоднозначний, досить суб'єктивний методологічний підхід до оцінки революційного й національно-визвольного рухів. Зокрема, Троцьким стверджувалося, що *«соціалістична революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. ...вона не одержує свого завершення до остаточного тріумфу нового суспільства на всій планеті. ...Світовий поділ праці, залежність... від іноземної техніки, залежність продуктивних сил Європи від азіатської сировини і та ін. роблять побудову самостійного соціалістичного суспільства неможливим у жодній із країн світу»*³⁹.

Вперше сформульована ще на початку століття, теорія «перманентної революції» стала основною ідеологічною зброєю троцькістської опозиції в її боротьбі проти опонентів у керівництві ВКП(б) і Комінтерну. Підкреслюючи, що пролетарська влада ні за яких умов не зможе втриматися в межах однієї країни

при збереженні капіталістичних відносин у решті країн світу, Троцький особливо різко критикував положення про можливість побудови соціалістичного суспільства в межах СРСР. Він був упевнений, що відома економічна відсталість Радянської держави тим більше зумовлює її залежність від світової капіталістичної економіки, що неминуче викличе посилення внутрішніх суперечностей і, в остаточному підсумку, відродження капіталізму⁴⁰.

Пік напруги в ході внутріпартійної боротьби в СРСР припав на літо-осінь 1927 р. Вже в 1932 р. у Берліні вийшла книга Л. Троцького «Сталінська школа фальсифікацій», в якій, серед іншого, наводилася стенограма його виступів на засіданні Центральної контрольної комісії в червні 1927 р. На даному засіданні, зокрема, ним у черговий раз були повторені звинувачення в «переродженні», кинуті на адресу партапарату, критика теорії побудови соціалізму в окремо взятій країні та ін., щоправда, висловлені надзвичайно різким тоном. Троцький відкрито звинуватив партійну бюрократію в «термідоріанстві»⁴¹, тобто в тому, що вона поступається позиціями перед наступом радянської дрібної буржуазії. Дійсно, як зазначалося вище, відродження ринкових, товарно-грошових відносин у процесі становлення й розвитку НЕПу викликало вкрай негативне ставлення з боку радикально налаштованих більшовиків (причому не тільки в середовищі троцькістів), які оцінювали даний факт як «капітуляцію перед капіталом». У тих умовах Троцький, на словах виступаючи проти механічного копіювання схем, щиро вважав (по суті, приміряючи до подій в Росії «класичну» схему Великої Французької революції), що «термідоріанська реакція» у СРСР вже найближчим часом погрожує набути явного характеру відродження капіталізму, а політично супроводжуватиметься ліквідацією влади Рад і більшовицької партії.

При цьому характерно, що в партійно-державній бюрократії Троцький у той час ще не бачив самостійної політичної сили зі своїми специфічними інтересами, вважаючи її лише «капітулянтським» прошарком, який полегшує захоплення влади новою радянською буржуазією й реставрацію капіталізму. Водночас, деякі його вислови свідчать, що право представляти «дух Жовтня 1917 р.», «справжній» більшовизм у «термідоріанській» ВКП(б) він вже тоді залишав тільки за со-

бою та своїми прихильниками, проводячи прямі аналогії між усуненням троцькістів з керівництва партією та знищенням робесп'єристів у 1794 р. Зокрема, теоретик заявляв наступне: *«Потрібно, щоб пролетаріат зрозумів, що у певний історичний період, особливо при помилковій політиці керівництва, радянська держава може стати апаратом, через який влада буде зрушена із пролетарської бази й наблизиться до буржуазії, яка потім остаточно відкине радянську оболонку й перетворить свою владу на бонапартистську.*

... Реальна небезпека йде праворуч – не з правого крила нашої партії, – праве крило партії є лише передавальним механізмом, – справжня небезпека, корінна небезпека, йде з боку піднімаючих голову буржуазних класів... Коли в нас кажуть «термідоріанці», – то думають, що це лайка. Думають, що це були завзяті контрреволюціонери, свідомі прихильники королівської влади та інше. Нічого подібного! Термідоріанці були яacobі́нцями, які тільки поправішали. Яcobі́нська організація, – тодішні більшовики, – під тиском класових протиріч за короткий термін дійшла до переконання у необхідності знищити Робесп'єра. І ви думаєте, що наступного дня після 9 термідора вони сказали собі: тепер ми передали владу до рук буржуазії? Нічого подібного! ... Вони казали: ми знищили купку людей, які порушували в партії спокій, а тепер, після загибелі їх, революція восторжествує остаточно...»⁴².

Восени 1927 р. Троцький був виключений зі складу ЦК, а потім із ВКП(б). Незабаром почалося його знамените «алматинське заслання» 1928 р., яке ознаменувалося подальшою розробкою концепції «радянського термідору».

Як відомо, головним каменем спотикання в запеклій внутрішньополітичній боротьбі в керівництві ВКП(б), яка розгорнулася в 20-і роки, після смерті В. Леніна, стало ставлення до економічної політики радянської держави. Прихильники Троцького підтримували курс на «надіндустріалізацію» у промисловості та сильний податковий тиск на сільського виробника-«одноосібника». Сталін же до 1928 р. з тактичних міркувань схилився до підтримки ідей лідера «правого» крила партії – Бухаріна – щодо збалансованого розвитку промисловості й сільського господарства.

Однак в Алма-Аті Троцького застали перші передумови сталінського «великого перелому». Розрив Сталіна з Бухарінім і початок ліворадикальних перетворень у країні викликали здивування в Троцького та розгубленість у більшості його прихильників (недарма наприкінці 20-х – в 30-х рр. більшість троцькістів покинули його платформу й повернулися в партію). Фактично зник ґрунт для одного з головних звинувачень на адресу Сталіна – у підтримці приватного сільського виробника. У промисловості також з'являлися перші ознаки, по суті, переходу до троцькістської ідеї «надіндустріалізації». Таким чином, Л. Троцький був змушений певною мірою переглянути свій погляд на сталінський курс: саме тоді з'явилося двоїсте ставлення троцькістів до політики СРСР. Це не могло не проявитися як у програмних документах Троцького, так і в його приватному листуванні.

Так, в одному із циркулярних листів своїм прихильникам лідер опозиції відзначав: *«Чи готові ми підтримати нинішнє офіційне зрушення? Безумовно. Всіма силами й засобами. Чи вважаємо ми, що це зрушення збільшує шанси оздоровлення партії без надто великих потрясінь? Вважаємо. Чи готові ми сприяти саме цьому шляху? Усіляко й цілком»*⁴³. Водночас, насторожене ставлення до нової політики партії в місті та селі в Троцького залишилося. По-перше, він не вірив, що даний «лівий курс» являє собою щось історично довготривале, нову стратегічну перспективу радянського керівництва. Навпаки, Троцький гадав, що має місце не «лівий курс», а «лівий зигзаг», тобто тактичний маневр партійних вождів під тиском троцькістської опозиції й робочих мас. По-друге, висловлював виразний скепсис відносно практичної спроможності партійної бюрократії здійснювати «лівий курс» зверху, «за циркуляром». Тому, на його думку, «термідоріанська» небезпека не лише не зведена до мінімуму, але, навпаки, зросла. Втім, у той період теоретик виразно осаджував багатьох прихильників, які думали, що *«наша партія стала термідоріанською і начебто термідор, тобто контрреволюційний переворот, уже відбувся»*⁴⁴. Час ішов, а сталінський «лівий курс» не тільки не згортався, але й дедалі поглиблювався. Згодом, компенсуючи своєю знаменитою іронією зростаючу розгубленість троцькістів, їхній лідер навіть висловлював думку, що Сталін, перейшовши на економічну платформу «лівої опозиції», фактично став «квазітроцькістом».

Спробою по-новому розставити теоретичні акценти в змінених умовах став циркулярний лист Троцького своїм прихильникам від 21 жовтня 1928 р. Якщо раніше головним претендентом на роль «термідоріанців» вважалася група Бухаріна⁴⁵, яка неминуче повинна була перемогти Сталіна й очолити безпосередню реставрацію капіталізму, то відтепер у концепції Троцького переможеним «бухарінцям» була відведена набагато скромніша роль. З іншого боку, проголошувати «термідоріанцями» Сталіна і його оточення, які нещодавно ініціювали проведення «лівого курсу», було нелогічним. Тому лідер опозиції оголосив сталінський режим, який встановлювався в країні, лише тимчасовим явищем, свого роду перехідним етапом, що веде до «бонапартизму». Причому, будучи не в змозі відмовитися від «класичної» термідоріанської схеми, Л. Троцький дійшов висновку, що майбутнього диктатора, який реставрує капіталізм, може висунути лише армія: *«Історична роль сталінщини полягає в тому, що по її спині влада скочується або сповзає від пролетаріату до буржуазії... для перемоги й для утримання перемоги буржуазії знадобилася б вища, виключно військова концентрація влади... причому безпосередньою опорою такої влади слугував би новий власник, що піднімається, у нас – сільський куркуль... У термідоріанському, особливо ж у завершеному бонапартистському перевороті величезну роль... відіграє армія»*⁴⁶.

Теоретик відчайдушно шукав можливих претендентів на роль «російського Бонапарта», відзначаючи, втім, що справа зовсім не в конкретних персоналіях: *«Ось вам...кандидат у Бонапарти: Клим (Ворошилов – А. М.)... Бонапарт буде третього ґатунку, але це не завадить йому зарізати революцію... Та справа й не в Клімі: якщо не він, так Будьонний. У Бонапартах нестачі не буде»*⁴⁷.

У підсумку ж Троцький дійшов безрадісного для опозиції висновку: *«перемога правих вела б прямо, а перемога центристів – зигзагом на термідоріансько-бонапартистській шлях»*; проте Сталін все ж таки кращий за Бухаріна або безіменного майбутнього «Бонапарта», оскільки *«центристи не хочуть відкрито рвати з робітниками...»*⁴⁸. Щоправда, для самих опозиціонерів, їхнього особистого майбутнього конкретні персоналії при владі

вагомої ролі не гратимуть, тому що у своїй боротьбі з «правими» група Сталіна ніколи не захоче спертися на опозицію (у крайньому випадку – лише на перебіжчиків, які залишили її лави). По суті, попри зроблене застереження про те, хто «кращий», а хто «гірший», позиція Л. Троцького в даному питанні була явно безальтернативною, оскільки *«перетворення лівого зигзага на лівий курс не виключене... за однієї невеличкої умови: за зростаючої активності мас і зростаючого впливу опозиції на ці маси»*⁴⁹. Однак, оскільки навіть найоптимістичніші представники «лівої опозиції» навряд чи ризикнули б пророчити подібну райдужну перспективу найближчим часом, то підтекст висновків з даного циркулярного листа читався досить прозоро: як кажуть, «чума на вас обох...».

У 1929 р. Л. Троцький був висланий за межі країни. Саме за рубежем були опубліковані його подальші теоретичні розробки, серед яких центральне місце займала концепція «радянського термідору». Навіть роботи автобіографічного жанру, які, здавалося б, не потребують особливого теоретизування, у Троцького також просякнуті духом боротьби з «термідором». Не стало виключенням «Моє життя», що вийшло вперше в Берліні в 1930 р. У ньому, щоправда, Л. Троцький не намагався дати глибокий аналіз причин «термідоріанських» змін в СРСР, обмежуючись етюдом у психоаналітичному дусі, «приправленому» класовим підходом: *«Є... у партії й у державі великий прошарок революціонерів, які хоча й вийшли в більшості з маси, але давно відірвалися від неї і становищем своїм протипоставлені їй. Класовий інстинкт уже вивітрився з них... їм не вистачає теоретичної стійкості й кругозору... В психології їх залишається чимало незахищених місць, через які... вільно проникають сторонні й ворожі ідейні впливи... Коли напруженість (революційних років – А. М.) відійшла... в них прокинулися, ожили й розгорнулися обивательські риси, симпатії й смаки самовдоволених чиновників»*⁵⁰. Саме до такої категорії революціонерів Троцький відносив Калініна, Ворошилова, Сталіна, Рикова та ін., що явно свідчило не стільки про його бажання дати об'єктивний аналіз причин трансформацій, які відбуваються в партії, скільки про дещо наївну спробу переможеного заочно познущатися над переможцями.

Серед розмаїття робіт публіцистичного й епістолярного жанру, написаних ним в 30-х рр., виділяється видана в 1936 р. книга «Зраджена революція» (інша назва: «Що таке СРСР і куди він іде?»), яка являла собою фактично останнє здійснене Троцьким значне дослідження соціально-економічного й політичного розвитку Радянського Союзу. Автор статті схильний вважати дану працю вершиною аналітичної й теоретичної думки Л. Троцького і погоджується з думкою російських науковців А.Бузгаліна та А.Колганова про те, що вона є однією з ключових для розуміння причин розпаду СРСР⁵¹.

Існуючий у СРСР лад інтерпретувався ним у «Зрадженій революції» як певна, обумовлена протиріччям між революційною марксистською теорією й конкретною російською практикою післяреволюційного будівництва, перехідна форма між двома суспільно-економічними формаціями. Корінь зла, на думку теоретика, полягав в «бюрократичних деформаціях» радянського ладу. Чимало уваги у своїй книзі Л. Троцький відводив поясненню причин бюрократичного переродження радянської влади, втім, зводячи їх переважно до матеріально-виробничих факторів, тобто, багато в чому повторюючи й розширюючи свої вже озвучені думки й висновки. Зокрема, він відзначав наступне: *«Радянський термідор ми визначили, як перемогу бюрократії над масами... Основою бюрократичного командування є бідність суспільства на предмети споживання... Такий вихідний пункт влади радянської бюрократії. Вона «знає», кому давати, а хто повинен почекати... Нинішній стан виробництва ще дуже далекий від того, щоб забезпечити всіх усім необхідним. Але він вже достатній, щоб дати значні привілеї меншості та перетворити нерівність у батіг для підстьобування більшості...*

Поряд з економічним фактором... діє паралельно й політичний фактор в особі самої бюрократії. По суті своїй вона є насаджувачкою й охоронницею нерівності... Встановлюючи та охороняючи переваги меншості, вона знімає, зрозуміло, вершки для самої себе»⁵².

Слід зазначити, що, характеризуючи Радянський Союз як «деформовану робітничу державу» перехідного типу між соціалізмом і капіталізмом, Троцький надалі одночасно різко протестував проти спроб низки зарубіжних марксистів (у

тому числі й своїх послідовників) оцінити радянський лад як «державний капіталізм». Навпаки, він усіяло підкреслював саме соціалістичну основу радянської економіки, зрозуміло, спотвореної політичним пануванням бюрократії⁵³. Так само й саму бюрократію теоретик так ніколи й не визнав окремим класом, оскільки остання, не створивши особливих форм власності, змушена була захищати державну власність. У цьому, на думку багатьох дослідників, проявилася зрозуміла непослідовність його соціального аналізу. Зокрема, вже згадуваний Л. Мосіонжник вважає, що Троцький умисно уникав відповіді на питання, чи є бюрократія панівним класом, оскільки «пряма відповідь потягнула би нове запитання: так що ж ми накоїли?»⁵⁴. Варто додати, що сьогодні чимало дослідників (практично починаючи з М. Джиласа⁵⁵) визнають бюрократію, яка склалася в СРСР, новим класом⁵⁶ та/або ж характеризують радянський суспільний лад як певний різновид «азійського способу виробництва»⁵⁷.

Вельми цікавою є прогнозна частина книги Троцького, у якій він намагався проаналізувати можливі альтернативні шляхи розвитку СРСР у найближчому і/або віддаленому майбутньому. Зокрема, теоретик виділяв два основних гіпотетичних варіанти розвитку радянського суспільства:

1. Перехід до соціалізму. Цей шлях передбачав докорінне виправлення помилок, допущених у ході державного будівництва другої половини 20-х – 30-х рр. При цьому, шляхом механічного усунення Й. Сталіна (до чого закликала багато «гарячих голів» з числа молодих троцькістів) вирішити дане завдання неможливо, оскільки його місце автоматично займе хто-небудь із найближчого оточення⁵⁸. Тому, за Троцьким, необхідна «друга революція», яка вирве владу з рук бюрократичної верхівки й поверне її робітникам. Для повалення радянської бюрократії потрібна наявність нової революційної партії більшовицького (ленінського) типу⁵⁹. Ця партія, узявши владу, повинна розгромити державний апарат, провести його масове чищення, скасувати привілеї й чини, запроваджені для партдержапарату в 30-х рр., демократизувати самі засади управління. При цьому, як припускав Л. Троцький, у сфері економіки ніяких революційних заходів здійснювати не доведеться, оскільки державна власність і планова економіка, які складають, на думку теоретика, основу соціалізму, вже є в наявності.

Очевидно, що в цьому проявилася певна непослідовність (або ж навпаки, послідовність старого революціонера-марксиста, який не бажав відмовлятися від основ світогляду?) троцькістської концепції побудови соціалізму. Навіть у роки сталінських колективізації та індустріалізації, люто критикуючи політичні репресії проти «старої більшовицької гвардії», силові методи створення колгоспно-радгоспної системи на селі й проведення індустріалізації, Троцький, проте, ніколи не ставив під сумнів саму доцільність курсу на встановлення тотальної планової командно-адміністративної системи⁶⁰. Нападаючи на сталінізм, він до кінця життя продовжував стверджувати, що навіть «деформована бюрократією робітнича держава» залишається на порядок більш прогресивною, ніж сучасні їй буржуазні й буржуазно-демократичні, а, тим більше, фашистські суспільства Заходу. Своєї думки теоретик не змінив і після підписання радянсько-німецького пакту 1939 р.⁶¹.

2. Реставрація капіталізму. Дана можливість також розглядалася Л. Троцьким (хоча останній, сповнений характерних для того часу ілюзій щодо активності й революційності радянського, як і загалом світового, робітничого класу, вважав її менш ймовірною). Втім, деякі слова теоретика звучать майже пророче, оскільки сьогодні, через два з половиною десятиліття після розпаду СРСР, ми здатні оцінити їх по-іншому, ніж сучасники автора. Він писав: *«Крах радянського режиму неминуче привів би до краху планового господарства, і, тим самим, до скасування державної власності. Примусовий зв'язок між трестами й заводами всередині трестів розпався б. Найбільш процвітаючі підприємства поквапилися б вийти на самостійну дорогу. Вони могли б перетворитися на акціонерні компанії або знайти іншу перехідну форму власності... Одночасно та ще легше розпалися б колгоспи. Падіння нинішньої бюрократичної диктатури, без заміни її новою соціалістичною владою, означало б, таким чином, повернення до капіталістичних відносин, при катастрофічному занепаді господарства й культури.*

...Якби... правлячу радянську касту скинула буржуазна партія, вона знайшла б чимало готових слуг серед нинішніх бюрократів, адміністраторів, техніків, директорів, партійних секретарів, взагалі привілейованих верхів. ... Головним завданням нової влади було б, однак, відновлення приватної власності на

засоби виробництва. Насамперед, необхідним було б створення умов для виділення зі слабких колгоспів міцних фермерів і для перетворення сильних колгоспів на виробничі кооперативи буржуазного типу, сільськогосподарські акціонерні компанії. У галузі промислової денационалізація почалася б із підприємств легкої й харчової промисловості. Планове начало перетворилося б на перехідний період у серію компромісів між державною владою й окремими «корпораціями», тобто потенційними власниками з числа радянських капітанів промисловості, колишніх власників-емігрантів й іноземних капіталістів»⁶². Як бачимо, помиляючись у деталях (що не дивно, з огляду на кількість років, які пролягли між прогнозом і його реалізацією), Троцький, проте, виявився напрочуд точним у пророкуванні основних тенденцій можливої капіталістичної реставрації.

Окрім двох основних альтернатив розвитку СРСР, розглядався Л. Троцьким і третій, свого роду проміжний варіант:

3. Збереження status quo, тобто консервація пануючих у Радянському Союзі 30-х рр. політичних і соціально-економічних відносин протягом невизначеного проміжку часу. У цих умовах правляча бюрократія й надалі продовжує виступати охоронцем державної власності, компенсуючи відсутність приватної власності серією привілеїв «для своїх». Однак в подальшому вона буде шукати можливості перевести привілеї в майнові права, оскільки «привілеї мають півціни, якщо їх не можна залишити в спадщину дітям». Таким чином, бюрократія невпинно перетворюватиметься на новий імущий клас. Тому дана альтернатива не може зберігатися нескінченно довго й рано чи пізно також повинна завершитися або реставрацією капіталізму, або новою соціалістичною революцією (тобто вибором між першим або другим варіантами).

Певні зміни відбулися в поглядах Троцького на суть політичного режиму в СРСР. Якщо раніше, у своїй полеміці кінця 20-х рр., він вважав його «термідоріанським режимом» в очікуванні приходу майбутнього «Бонапарта» із числа воєначальників РСЧА, то в «Зраженій революції» уже констатує завершення переходу до «бонапартизму» в Радянському Союзі. Саме «бонапартизмом» Л. Троцький оголосив сформований сталінський режим: останній, *«який піднімається над політично атомізованим суспільством,*

спирається на поліцейський й офіцерський корпуси й не допускає над собою ніякого контролю, являє явну варіацію бонапартизму, нового, ще не баченого в історії типу... на фундаменті робочої держави, яка роздирається антагонізмом між організованою й озброєною радянською аристократією та беззбройними трудящими масами»⁶³.

Незважаючи на те, що в «Зраженій революції» концепція «радянського термідору» фактично є найбільш глибоко й різнобічно розробленою, деякими дослідниками висловлювалася думка, що теоретичне оформлення даної концепції було Троцьким завершене в його біографічному дослідженні «Сталін»⁶⁴. Дійсно, один з розділів книги, який так і називається – «Термідор», майже повністю присвячений детальному порівнянню радянської форми «термідору» з його французьким аналогом. Однак варто відмітити, що дане дослідження Троцького, на відміну від здійсненого в «Зраженій революції», не носило комплексного характеру й переслідувало допоміжні цілі: пояснити, чому ж саме Сталін став «вождем термідору» в СРСР? Основна увага при цьому приділялася переважно наступному питанню: чому «радянський термідор», на відміну від його французького аналогу, не привів до повної перемоги буржуазії й реставрації капіталістичних відносин, і, головне, чому не виправдалися попередні прогнози самого теоретика про те, що партійна бюрократія в СРСР – тільки «проміжна ланка», гробар революції, покликаний вручити владу в руки новій буржуазії.

Водночас, варто визнати, що саме у цій останній праці Л. Троцький зробив спробу найбільш чітко виписати соціальні й політичні функції прошарку радянської бюрократії, яку теоретик так довго не визнавав окремою суспільною верствою з власними специфічними інтересами та цілями. Отож, він зробив спробу виправити прогалини в попередніх розробках. Насамперед, відзначаючи, що в основі «радянського термідора» перебував виразний соціальний мотив партійного й державного чиновництва «скинути із себе спартанські обмеження першого періоду революції й... виправдати зростаючі привілеї бюрократії»⁶⁵, Троцький, однак, підкреслював, що, на відміну від французького аналога, у Радянському Союзі «термідор» не привів до лібералізації в економічній сфері з однієї простої причини.

Очевидно, вся справа в тому, що радянська бюрократія, яка звикла бачити себе монополістом у питаннях розподілу державного прибутку й матеріальних благ, аж ніяк не бажала ділитися ними з новою радянською буржуазією. Останнє було б неминучим у випадку подальшого поглиблення НЕПу, оскільки *«щодо додаткового продукту нації бюрократія й дрібна буржуазія є прямими конкурентами... Боротьба між бюрократією й дрібною буржуазією... становила основу політичної боротьби між сталінцями й так званими правими (групою Бухаріна – А. М.)»*⁶⁶.

Саме в констатації даного факту, на думку Л. Троцького, міститься відповідь на питання про причини непослідовності політики радянського керівництва в другій половині 20-х – 30-х рр.: бюрократія змушена була постійно лавірувати між буржуазією й пролетаріатом, то зближуючись із ними, то віддаляючись. Теоретик вважав, що виведена ним соціальна модель бездоганно описує радянську реальність: *дрібна буржуазія й бюрократія «ішли рука об руку для того, щоб розбити опір пролетарського авангарду. Коли це завдання було виконано, між ними відкрилася невимірنا боротьба. Однак самотужки розчавити... дрібну буржуазію... бюрократія не могла, їй необхідна була допомога пролетаріату. Звідси її напружена спроба видати свою боротьбу із дрібною буржуазією за додатковий продукт і за владу як боротьбу пролетаріату проти спроб капіталістичної реставрації»*⁶⁷.

По суті, весь курс на загальну колективізацію та індустріалізацію країни для Л. Троцького являв собою лише явище, зумовлене намаганням партійної бюрократії в боротьбі проти дрібної буржуазії спертися на пролетаріат. Однак, згортаючи демократію, чиновництво тим самим вже повело боротьбу не з буржуазією, а безпосередньо з робітничим класом. Таким чином, за Троцьким, радянська бюрократія зіграла в 20-х – 30-х рр. двоїсту роль: прогресивну *«у своїй варварській, групованій, конвульсивній боротьбі проти куркуля»*⁶⁸, з одного боку, і *«термідоріанську»*, контрреволюційну в тому, що стосується її боротьби із пролетаріатом, з іншого.

Отже, підбиваючи підсумок усій суперечливій концепції Л. Д. Троцького, варто виділити її як сильні, так і слабкі сторони. І оцінюючи її прогнозно-аналітичну частину, не можна не відмітити, що перевага Троцького, яка полягала в його вмінні здійснити до-

вгостроковий прогноз, аналіз стратегічних перспектив, наштовхувалася на майже повну безпорадність у спробах передбачити події найближчого майбутнього. Марно підозрюючи загрозу «капіталістичної реставрації» у політично безправних «непмані» та «куркулі», довго розцінюючи Сталіна («геніальну бездарність») лише «термідоріанською» маріонеткою в руках «буржуазної партії», або вишукуючи майбутніх «бонапартів» серед командирів РСЧА, Троцький, по суті, прогледів становлення держави нового типу – тоталітарної. Вірний вульгарно-марксистському підходу, він ретельно відстежував процентне співвідношення «пролетарських» і «непролетарських» елементів у партійно-державному апараті, і вбачав панацею від загрози реставрації капіталізму у збільшенні числа робітників при владі, не спроможний осягнути того факту, що бюрократія у будь-якому суспільстві носить до певної міри позакласовий характер і намагається задовольнити насамперед власні корпоративні інтереси. Навіть найбільш сильна частина його прогнозів (зокрема, щодо варіантів розвитку «деформованої робітничої держави»), яку ми сьогодні правомірно можемо вважати свого роду «пророцтвом», очевидно, самим автором прораховувалась на більш коротку перспективу: ні Троцький, ні його тодішні соратники навіть у страшному сні не могли передбачити, що status quo розтягнеться більш ніж на п'ять десятиліть.

Взагалі, досить очевидними є й інші слабкі сторони концепції «радянського термідору». Серед них необхідно особливо відзначити:

- вульгарний соціологізм, відмічений багатьма дослідниками, який проявлявся в спробах вписати всі нюанси внутріпартійної боротьби 20-х – 30-х рр., а також еволюцію внутрішньої й зовнішньої політики Радянської держави в «прокрустове ложе» класової теорії;

- гіперболізацію активності й класової свідомості як радянського, так і світового робітничого класу;

- явне перебільшення у намаганні представити себе й своїх прихильників як єдине втілення демократичних традицій Жовтня 1917 р.;

- частий відхід Троцького від своїх же власних теоретичних розробок (як правило, під впливом тактичних міркувань в ході боротьби за владу в СРСР).

Тим не менше, пророкування майбутньої реставрації капіталістичних відносин у Радянському Союзі, а також ролі, зіграної в цій реставрації партійно-господарською номенклатурою, поза будь-яким сумнівом, варто віднести до сильних сторін концепції «радянського термідору». Сьогодні ми можемо відзначити певну правоту теоретика, який вважав, що головним соціальним стимулом радянського бюрократа було бажання максимумно звільнитися від обмежень, накладених на нього системою, перетворити пов'язані із займаною посадою привілеї на довічні й спадкові (що, по суті, стало одним із глибинних мотивів «номенклатурних революцій» 1991 р. у радянських республіках).

Крім того, значення концепції Л. Троцького, безумовно, виходить за межі спроб уявити її лише в якості прикладу свого роду «марксистської футурології», створеної в конкретно-історичних умовах гострої політичної боротьби в окремо взятій країні. Концепцію «радянського термідору» варто розглядати в контексті загального розвитку інтелектуальної історії ХХ ст., по-перше, як лівомарксистську відповідь на раціонально-критичну теорію бюрократії М. Вебера, а, по-друге, як рубіж нового етапу дискусії на одвічну тему про співвідношення соціалізму в теорії з соціалізмом в об'єктивній реальності.

Примітки:

¹ Варто наголосити на тому, що марксистська та немарксистська історіографії революційного процесу по-різному розглядають поняття «термідор»: для марксистів це однозначно контрреволюція (хоча навіть той же Л. Троцький закликав не розглядати термідоріанство настільки одномірно), для немарксистів же – консервативна фаза революції, її стабілізація після надмірної радикалізації, консолідація політичної та економічної влади в руках нових еліт (Див. докл., напр.: Согрин В.В. Революция и термидор: К исторической типологии общественно-политического процесса в России 90-х гг. // Вопросы философии. – 1998. – №1. – С. 3-5; Бовыкин Д. Революция окончена? Итоги Термидора. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2005. – С. 9-45).

² Наприклад, один з впливових більшовиків Олександр Богданов після поразки революції 1905-1907 рр. висловив певні сумніви щодо майбутнього соціалістичного ладу в своєму відомому романі

«Червона зірка», вклавши в уста марсіанського комуніста наступні слова: «... окремі передові країни, в яких соціалізм візьме гору, будуть немов острови посеред ворожого їм капіталістичного, а частиною навіть докапіталістичного світу. ... навіть там, де соціалізм утримується й вийде переможцем, його характер буде глибоко й надовго перекручений багатьма роками стану облоги, необхідного терору й вояччини, з неминучим наслідком – варварським патріотизмом. Це буде далеко не наш соціалізм» (Богданов А. Красная Звезда // Вечер в 2217 году. (Утопия и антиутопия XX века). – М.: Прогресс, 1990. – С. 142).

³ Цит. за: Письмо Радеку. 20 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 204.

⁴ Див. докл.: Кокс М. Троцкий – его враги и друзья и советский кризис // Альтернативы. – 1995. – № 1. – С. 127-145.

⁵ Дойчер И. Троцкий. Вооруженный пророк. 1879-1921 гг. / Пер. с англ. Т.М. Шуликовой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 527 с.; Дойчер И. Троцкий. Безоружный пророк. 1921-1929 гг. / Пер. с англ. Л.А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 495 с.; Дойчер И. Троцкий. Изгнанный пророк. 1921-1940 гг. / Пер. с англ. А.С. Цыпленкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 527 с.

⁶ Дойчер И. Троцкий в изгнании: Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1991. – 590 с.

⁷ Див.: Шириня К.К. Троцкий и Коминтерн // Новая и новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 3-18. Щоправда, в тодішній атмосфері гласності й на фоні розвінчання сталінсько-брежнєвських стереотипів почали з'являтися й публікації іншого ґатунку, у яких ідеї Л. Троцького трактувалися загалом як «антитоталітаризм», а його особистість – як демократична альтернатива Сталіну. По суті, в певних колах марксистськи налаштованої інтелігенції почав формуватися новий культ, побудований на міфі «Троцький як «Антисталін»», і зумовлений некритичним оцінюванням діяльності Л. Троцького, замовчуванням її негативних аспектів (див. напр.: Панцов А.В. Лев Давидович Троцкий // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 65-87).

⁸ Так, історики Г. Бордюгов та В. Козлов, одними з перших в СРСР розглядаючи концепцію «радянського термідору», прямо стверджували: «що стосується нашого часу, то ми б сказали про нього так: в СРСР

розгортається другий цикл «самотермідоризації»...» (Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М.: Политиздат, 1992. – С. 342).

⁹ Тарасов А. Этапы революционного процесса // Альтернативы. – 1995. – № 4. – С. 157-165.

¹⁰ Див.: Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого // Альтернативы. – 1995. – № 1. – С. 167-175.

¹¹ Там само. – С. 173-174.

¹² Так, в листопаді 2013 р. під агресивним натиском молодих активістів ВО «Свобода» адміністрація київської книгарні «Є» змушена була скасувати презентацію збірки «Український Троцький» та заплановану дискусію «Троцький та незалежна Україна» (Див.: «Свободівцям» не сподобався «Троцький і незалежна Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/11/14/139476/>).

¹³ Тарасов А.Н., Черкасов Г.Ю., Шавшукова Т.В. Левые в России: от умеренных до экстремистов / Под ред. Верховского А.М. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1997. – С. 69.

¹⁴ Воейков М. Вокруг идейного наследия Троцкого. – С. 168.

¹⁵ Воейков М. Октябрь 1917-го с позиций теории «перманентной революции» и «закона комбинированного развития» Л. Троцкого // Вибір. – 1998. – № 1-2. – С. 134.

¹⁶ Як зазначав І. Дойчер, *«в 1920-1921 роках ніхто не зайшов далі Троцького у вимогах, щоб усі інтереси і сподівання були повністю підкорені «залізній диктатурі». Однак саме Троцький перший з більшовицьких вождів повстав проти машини цієї диктатури, коли та почала нищити його мрію. Коли згодом Троцький виявився втягнутий у боротьбу за спадщину Леніна, багато хто з тих, хто чув, як він проголошував революційні ідеали, засумнівалися в його щирості і почали перейматися питанням, чи не були ці ідеали для нього лише приводом для боротьби за владу»* (Дойчер І. Троцький. Безоружный пророк. 1921-1929 гг. – С. 90).

¹⁷ Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 18.

¹⁹ Мосионжник Л.А. Классический и современный марксизм. – Кишенев: «Stratum Plus» РР, 2011. – С. 188.

²⁰ Кагарлицкий Б.Ю. Марксизм: Введение в социальную и политическую теорию. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – С. 48.

²¹ Дойчер И. Троцкий в изгнании. – С. 65.

²² Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Тегга» - Политиздат, 1990. – С. IX-XII.

²³ Сам теоретик писав з цього приводу в 1930 р. наступне: «З історичними аналогіями потрібно обходитись вміло, інакше вони легко перетворюються на метафізичні абстракції і не допомагають орієнтуванню, а, навпаки, збивають зі шляху. Деякі товариші... вбачають суперечність в тому, що ми говоримо то про термідоріанські тенденції та сили в СРСР, то про бонапартистські риси режиму ВКП, і навіть роблять звідси висновок про перегляд нами основної оцінки радянської держави. Це помилка. Впливає вона з того, що названі товариші розуміють історичні терміни (термідоріанство, бонапартизм) як абстрактні категорії, а не як живі, тобто суперечливі процеси» (О термидорианстве и бонапартизме // Антология позднего Троцкого / Сост. М. Васильев, И. Будрайтскис. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 16).

²⁴ Троцкий Л.Д. Новый курс // Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – С. 164-204.

²⁵ Троцкий Л.Д. Сталинская школа фальсификаций: Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М.: Наука, 1990. – 336 с.

²⁶ Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. Тт. 1-2. – М.: Панорама, 1991. – 624 с.

²⁷ Троцкий Л.Д. Преданная революция. – М.: НИИ культуры, 1991. – 256 с.

²⁸ Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т II / Под ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Терра-Тегга» - Политиздат, 1990. – 286 с.

²⁹ Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. 12 сентября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. – С. 155-177; Заявление Шестому конгрессу Коммунистического Интернационала. 12 июля 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 90-105; Письмо Белобородову. 23 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 53-64; Письмо Радеку.... // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – С. 197-204; Письмо чебоксарцам. 22 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 217-220; Циркулярное письмо. 9 мая 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. 1928. – С. 42-47; Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. // Троцкий Л.Д. Письма из ссылки. – С. 204-217.

³⁰ Антологія позднього Троцького / Сост. М. Васильєв, І. Будрайтскіс. – М.: Алгоритм, 2007. – 608 с.

³¹ Дойчер І. Троцький. Безоружний пророк. 1921-1929 гг. – С. 139.

³² Троцький Л.Д. Новий курс. – С. 167.

³³ Там само. – С. 169-170.

³⁴ Там само. – С. 172.

³⁵ Там само. – С. 175.

³⁶ Колганов А.І. Що таке соціалізм? Марксистська версія. – М.: Книжний дім «ЛІБРОКОМ», 2012. – С. 497, 498-499.

³⁷ Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 13-14.

³⁸ Троцький Л.Д. Новий курс. – С. 180.

³⁹ Троцький Л.Д. Що же таке перманентна революція? (Основні положення) // Троцький Л.Д. К історії російської революції. – С. 286-287.

⁴⁰ Шириня К.К. Вказ. праця. – С. 11.

⁴¹ До цього Троцький та його прибічники намагались уникати прямих звинувачень у «термідоріанстві». Вже в лютому 1935 р. сам теоретик згадував про це так: *«Зараз було б нелегко встановити, хто першим застосував історичну аналогію з Термідором. Принаймні, в 1926 році позиції розподілились приблизно так. Група «демократичного централізму» (закатований Сталіним у заслання В.М. Смірнов, Сапронов та ін.) стверджувала: «Термідор – доконаний факт!». Прибічники платформи лівої опозиції... категорично спростовували це твердження»* (Робоче державство, термідор і бонапартизм (Історико-теоретическа справка) // Антологія позднього Троцького. – С. 56).

⁴² Троцький Л.Д. Сталинська школа фальсифікацій. - С. 146-151.

⁴³ Циркулярне письмо. 9 мая 1928 г. – С. 46.

⁴⁴ Заявлення Шестому конгресу Комуністического Інтернаціонала... – С. 102.

⁴⁵ За словами Ричарда Б. Дея, відомого канадського дослідника економічних поглядів Троцького, останній *«був розлючений виразно м'яким ставленням Бухаріна до куркулів. На його думку, настільки спокійне ставлення до темпів індустріалізації призведе, насамкінець, «до повільного сповзання на мужицький термідор»*. Бухаріну була властива *«національно-сільська обмеженість»*, і він поступово переходив на позиції радянського народництва. Намагаючись використати в економічній програмі принципи побудови соціалізму в одній країні,

Бухарін створив абстрактну теорію «замкненого національного господарства й замкненого будівництва соціалізму». Якби Бухаріну вдалося захопити своїми ідеями Сталіна, то... це означало би кінець соціалізму та виродження революційних ідей» (Дэй Р. Лев Троцкий и политика экономической изоляции / Ричард Б. Дэй; научн. ред А.А. Белых; перевод с англ. А.В. Белых. М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2013. – С. 262).

⁴⁶ Циркулярное письмо. 21 октября 1928 г. – С. 207-208.

⁴⁷ Там само. – С. 208.

⁴⁸ Там само. – С. 209.

⁴⁹ Письмо чебоксарцам. – С. 219.

⁵⁰ Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 477-478.

⁵¹ Бузгалин А., Колганов А. 10 мифов об СССР. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – С. 378.

Заради справедливості, утім, варто відмітити, що далеко не всі дослідники поділяють цей погляд; так, російський історик Н. Васецький, який довго «спеціалізувався» на «викриттях» троцькізму, навіть у 90-х рр. зберігав скепсис щодо значення аналітики Троцького: *«Критика Троцьким сталінських деформацій СРСР... не здатна дати принципово інших критеріїв та підходів до оцінки сталінізму, яких від неї багато хто чекає. Троцький зробив спробу піднятися над собою, над Троцьким 20-х років, однак марно! Мимоволі на думку спадає порівняння його з бароном Мюнхгаузенем, який тягнув себе з болота, тримаючись за власний чуб»* (Васецький Н.А. Троцкий: Опыт политической биографии. – М.: Республика, 1992. – С. 263).

⁵² Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 90-97.

⁵³ В лютому 1935 р. Троцький так пояснював особливості соціалістичного будівництва у «робітничій державі»: *«У той час як буржуазна держава після революції обмежується поліцейською роллю, надаючи ринок своїм власним законам, робітнича держава виступає у безпосередній ролі господаря-організатора. ... На відміну від капіталізму соціалізм будується не автоматично, а свідомо ... Отримати непорушний характер соціалізм може лише на дуже високій стадії розвитку, коли його продуктивні сили далеко переважатимуть капіталістичні... На даному етапі розвитку соціалістичне будівництво стоїть і падає разом із робітничою державою. ... Політична контрреволюція, навіть якби вона доко-*

тилася до династії Романових, не могла б відновити поміщицьке землеволодіння. Але достатньо було б реставрації блоку меншовиків і есерів при владі, щоб соціалістичне будівництво зійшло нанівець» (Рабочее государство, термидор и бонапартизм (Историко-теоретическая справка) // Антология позднего Троцкого. – С. 74-75).

⁵⁴ Мосионжник Л.А. Вказ. праця. – С. 194.

⁵⁵ Джилас М. Новый класс. – Нью-Йорк: Издательство Фредерик А. Прегер, 1961. – С. 50.

⁵⁶ Див. напр.: Мосионжник Л.А. Вказ. праця; Ильченко С. Другим путем. Мир придет к коммунизму – это не выдумка Маркса. – М.: Книжный мир, 2013. та ін.

⁵⁷ Напр., російський історик та філософ Ю. Семенов називає радянський суспільний лад «неополітаризмом» чи «індустрополітаризмом» (Семенов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). – М.: «Современные тетради», 2003. – С. 506), російський соціолог О.Тарасов «суперетатизм» (Тарасов А. Суперэтатизм и социализм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://scepis.net/library/id_102.html), а молдавський політолог С. Ильченко – «індустріально-партиархальним феодализмом» (Ильченко С. Вказ. праця. – С. 47) або просто «індустріальним феодализмом» (Ильченко С. Вказ. праця. – С. 57, 76, 136 та ін.).

⁵⁸ Троцький послідовно і наполегливо підкреслював, що «неминуче падіння сталінського політичного режиму лише в тому випадку призведе до встановлення радянської демократії, якщо усунення бонапартизму стане свідомим актом пролетарського авангарду. ... Тактика індивідуального терору, під яким би знаменом вона не здійснювалася, може в даних умовах лише зіграти на руку найгіршим ворогам пролетаріату» (Рабочее государство, термидор и бонапартизм (Историко-теоретическая справка) // Антология позднего Троцкого. – С. 80).

⁵⁹ Довгий час, побоюючись звинувачення в розкольницькій діяльності, Троцький всіляко чинив опір тим своїм прихильникам, які вимагали розірвати організаційно з ВКП(б) (яка і так вже виключила більшість троцькістів зі своїх лав) і Комінтерном. У травні 1928 р. він заявляв: «...ми не давали ніякої подачки тим, хто намагався оголосити Жовтневу революцію ліквідованою, партію – термідоріанською, радянську державу – буржуазною. Ми нещадно

розірвали з прекрасними революціонерами (зинов'євцями – А.М.), коли знайшли у них зачатки курсу на другу партію. В Європі ми також рішуче вели боротьбу проти лінії на дві партії» (Письмо Белобородову... – С. 58-59).

⁶⁰Ще перебуваючи в Алма-Аті, Троцький письмово арополемізував з одним зі своїх опонентів. Відповідаючи на звинувачення останнього щодо того, що ідейним натхненником курсу на індустріалізацію і колективізацію виступила саме троцькістська опозиція, він заявив з неабияким сарказмом: «Що ж Ви не договориєте? Висновок повинен бути таким: рано... затіяли Жовтневу революцію. Треба б ще із сторіччя почекати. Створювати радвладу тільки для того, щоб у мужицькій країні утримувати мужицьку армію і щоб колективізація була тільки ширмою для отримання позик – ні, для такого результату витрати непомірно великі» (Беседа начистоту с доброжелательным партийцем. – С. 164). Загалом, своєї частки відповідальності за жертви епохи «великого перелому» Троцький так і не визнав, стверджуючи вже на початку 30-х рр.: «Опозиція ніколи не бралася «в найкоротший строк наздогнати і перегнати» капіталістичний світ. Основною умовою індустріалізації ми завжди висували систематичне поліпшення становища робітничого класу. Колективізацію ми завжди ставили в залежність від індустріалізації. Соціалістичну перебудову селянських господарств ми мислили не інакше, як в перспективі десятиріч. Ми ніколи тому не вимагали ліквідації класів в рамках п'ятирічки» (цит. за: Симонов Н. О политическом автопортрете Льва Троцкого. К выходу в свет советского издания книги Л.Д. Троцкого «Моя жизнь. Опыт автобиографии» // Троцкий Л.Д. Моя жизнь. – С. 10).

⁶¹Зокрема, в одному з листів того часу, полемізуючи з своїми прихильниками, Троцький не без іронії відзначав: «Товариші хочуть помститися Сталіну. Дуже добре. Але сьогодні ми слабкі, ми не можемо негайно повалити Кремль. Деякі товариші тоді намагаються одержати чисто словесне задоволення. Вони знімають з СРСР титул робітничої держави, як Сталін позбавляє ордена Леніна урядовця, який впав у немилість.... Марксистська соціологія й істерика абсолютно несумісні» (цит. за: Дойчер И. Троцкий в изгнании. – С. 503).

⁶²Троцкий Л.Д. Преданная революция. – С. 208-210.

⁶³Там само. – С. 228-230.

⁶⁴ Козлов В., Ненароков А. Лев Троцкий о Сталине и «российском термидоре». Некоторые исторические параллели // Троцкий Л.Д. Сталин. В 2 т. Т I / Под. ред. Ю. Фельштинского. – М.: «Тerra-Terra» - Политиздат, 1990. – С. IV.

⁶⁵ Троцкий Л.Д. Сталин. Т II. – С. 221.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ Там само. – С. 224.

⁶⁸ Там само.

Andriy Minayev

Leon Trotsky and the ‘Soviet Thermidor’

The author gives a critical overview of the historical root causes of ‘Soviet Thermidor’ concept, its establishing and further development in the late 20’s and 30’s of the 20th century. The in-depth analysis is largely based on Leon Trotsky’s writings.

The world (and more significantly, post-Soviet) historiography represents insight into the causes of revolutions and the factors that shape their outcomes that are significant to theoretical understanding of revolutionary movements, their origin, period of far-reaching social and political upheavals, its climax and, naturally, fall and decline.

Significantly, the French Revolution was not the first revolution in history, but it was the first of its kind. It should be emphasized, that for two centuries the French Revolution has been considered ‘a benchmark’ for the next revolutions (and accordingly, to revolutionists and historians) as the most violent and the most universally significant of revolutions and it became the focal point for the development of all modern political ideologies .

There is one fact that deserves a special attention, the phenomenon of Thermidor coup and the subsequent ‘Thermidor reaction’ won the researchers, theoreticians and practitioners’ interest, since it marks the beginning of a new political epoch in Europe. Of particular theoretical and practical value was the French Revolution for the Bolshevik Party after the Civil War in Russia. And it is undeniable, the Bolsheviks considered themselves to be the French Jacobins or, at least, their historical successors under the conditions of revolutionary Russia. The example of Jacobins, who managed to suppress internal counter and repel foreign intervention, but could not cope with conspiracy in their own ranks, served as a real challenge for the Bolsheviks, who were in a similar situation.

It was a logical consequence of the course of history, which raised the question on probability of 'Soviet Thermidor' concept, and was frequently addressed to by various competing groups of the Bolsheviks during within the party cleavage.

Importantly, the term Thermidor occupied a central place in Trotsky's polemical and theoretical arsenal. Most frequently, he described this as the danger of a Soviet "Thermidor." It should be noted, that Trotsky placed the greatest emphasis upon the possibility of the degeneration of the party through 'several successive shifts'.

Eventually, after losing a power struggle, being in exile and far beyond the Soviet Union borders, L. Trotsky, gradually turned ascertained reasons of the Stalinist grouping's victory into one of the main purposes of his theoretical constructs, and despite some controversy, stipulated by the-then current political situation, was able to draw a plethora of profound conclusions about the social nature of Stalinism, the economic and political system, apropos, some of these findings are still relevant now.

Keywords: *Trotsky, Stalin, Revolution, 'Soviet Thermidor', All-Russian Communist Party of the Bolsheviks, Bolshevism, Soviet Union, the bureaucracy, 'socialism in one country', 'deformed workers' state'.*

Надійшла до редколегії 19.11.2016.